

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ז

עורכים:

יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ה (2025)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רונזברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:

המכון לחקר תולדות הצינונות ביחידת המדען הראשי בקרן קיימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המחלקה ללימודי ארץ ישראל על שם מרטיין (זוס) אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היסטורי
לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזורי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קיימת לישראל
KKL - JNF

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לחקר
היהדות
העתיקה
המכון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

מכון היסטורי

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטיין (זוס)
המחלקה למדע היהדות
אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ה (2025)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות ישיב גלר

עורכים: יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	נועם בר דוד כתובות מרשה בבחינה חישובית: סטטיסטיקה ומרחב
21	עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד גילוייה של מנהרה החוצה את קו פרשת המים הארצי בתוואי אמת המים העליונה לירושלים ומשמעותה
43	ארז גירון חידת האנטוניה – יציאה מהסבך
65	יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה
85	עמיחי שוורץ עניין של השקפה – לתולדות האתר נבי יקין, ממזרח לחברון
109	מיכאל טשרנין הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים
139	ערן גליק יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ ישראל
165	דבורה גלעדי ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט
193	יורם אלמכיאס מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון
213	יוסי שפנייר "מוצלי אש-עציון" – קורות ספרי התורה של גוש עציון בעלייה להתיישבות, במלחמה, בשבי ובתקומה
235	סימביוקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מריה ינוחניה, אהוד ויס צמחי הפולחן בגת פלשתים – עדות ממקדשי שפת נחל האלה
257	עמוס פרומקין המשבר האקלימי הקודם – התקופה הבין-קרחונית האחרונה בישראל
273	רשימת משתתפים
5*	תקצירים באנגלית

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה התשיעי, ומסכם את דברי שני הכנסים שנערכו בשנתיים האחרונות. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שהפכו כבר למסורת, ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר המשלימה את היכרותנו עם ארץ יהודה. לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית לצד הנחלת המורשת לציבור. בקובץ שאתם אווזים בידיכם כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, שנים עשר מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות נוספות ובלתי ידועות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו גם הכנס, מחולק תמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע ועת חדשה. החיבור בין המרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, בקובץ אחד תוכלו לקרוא על הצעה חדשה לזיהויה של מצודת האנטוניה, על חידושים בחקר אמות המים לירושלים מימי הבית השני, ולצד זה מאמרים על ספרי התורה של גוש עציון שהובאו עם תושבי הקיבוצים לשבי ועל ספרי הזיכרון שנכתבו ביישוב העברי בארץ ישראל לזכר חללי פרעות תרפ"ט.

זה המקום גם להודות לצוות ההיגוי, אשר משקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר, ולעורכים ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ וד"ר נדב פרנקל.

הוצאתו של כתב העת תוך כדי מלחמת חרבות ברזל, ותוך כדי גיוסם של חלק מהעורכים ומהכותבים לשירות מילואים ממושך, מעידה על חוסנו של בית ספר שדה ועל חשיבותו של מחקר ולימוד ידיעת הארץ גם בזמנים של סופה וסער, בבחינת 'עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל'. אנו מתפללים לשיבת החטופים שעוד מוחזקים ברצועת עזה, ולניצחון מהיר במלחמה בכל החזיתות.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא ועמיחי נעם, בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ה (2025)

הקדמת העורכים

הקובץ 'מחקרי ארץ יהודה' יוצא לאור זו הפעם השביעית, לאחר הפסקה בת שנה בשל מלחמת חרבות ברזל, וגיוסם של חלק מהכותבים והעורכים לשירות מילואים. בקובץ מוגשים מחקרים חדשים העוסקים בארץ יהודה מתחומי מחקר שונים: ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה היסטורית, היסטוריה, ומדעי הטבע. רוב המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכנסים שנערכו בבית ספר שדה כפר עציון בשנים תשפ"ג-תשפ"ה, ולצידם מאמר עצמאי.

שנים עשר המאמרים המופיעים בקובץ עברו שיפוט בידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתיבי עת מדעיים. הם מסודרים בחלוקה לשלושה תחומי מחקר, ברצף כרונולוגי: שישה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית; ארבעה דנים בעת החדשה; ושניים בעולם הטבע.

המאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציע ניתוח מחודש לממצאים ישנים. במאמר בוחן נועם בר דוד את הכתובות שהתגלו במרשה שבשפלת יהודה בכלים חישוביים. השימוש במתודה המתקדמת שופך אור על המבנה החברתי ועל החיים העירוניים בעיר בתקופה ההלניסטית. המאמר השני עוסק במשמעות גילוי מנהרה חצובה בתוואי אמת המים העליונה לירושלים. המחקר, שנערך בידי עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד, תורם נדבך של ידע נוסף לנושא, שהיה אחד מתחומי המחקר הראשונים שבהם עסקו מדריכי בית ספר שדה כפר עציון לאחר הקמתו. יעדה של מערכת האמות – ירושלים – הוא נושא המאמר השלישי. במאמר מציע ארז גירון פתרון חדש לשאלה מרכזית הקשורה לטופוגרפיה העירונית של ירושלים בשלהי ימי בית שני, מיקומה של מצודת האנטוניה. מליבה של ירושלים בתפארתה מוביל המאמר הרביעי אל הפריפריה העירונית לאחר חורבן הבית השני. במחקר המקיף, המבוסס על ניתוח מרחבי, בוחנים יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר את המערך היישובי בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה ואת השינויים שעבר בעקבות המרד הגדול.

שני מאמרים הוקדשו למחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים מימי הביניים, הבוחנים אתרים בנופי הספר של ארץ יהודה. המאמר הראשון מוקדש לאתר נבי יקין, מדרום מזרח לחברון. במאמר מציע עמיחי שוורץ סקירה היסטורית מקיפה של תולדות האתר, והתפתחות המסורות הקשורות אליו, בהקשר למיקומו במרחב. המאמר השני מוקדש להרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית. המחקר, הכולל סקירה היסטורית של מגוון מקורות כתובים מסוגות שונות, מאיר תקופה עלומה שבמהלכה עברה סביבה זו שינוי ניכר.

היבטים שונים בהיסטוריה של ארץ יהודה בעת החדשה מוצגים בארבעה מאמרים, העוסקים בתובנות חדשות על אירועים מהמאה הקודמת. המאמר הראשון עוסק בתיירות ליריחו ובהשפעותיה החברתיות והכלכליות על המרחב. במאמר בוחן ערן גליק את המבקרים השונים בעיר בין שלהי התקופה העות'מאנית לסוף המנדט הבריטי, תקופה שכמעט לא נחקרה בתולדות העיר החשובה. יריחו היא אבן בוחן להתפתחות התיירות בארץ ישראל כולה עם ראשיתה של העת החדשה, על היבטיה הלאומיים, הדתיים והכלכליים.

במאמר השני בוחנת דבורה גלעדי את הנצחת חללי פרעות תרפ"ט בעיר חברון באמצעות סקירת ארבעה ספרי זיכרון שראו אור סמוך לטבח, כאשר כל ספר הדגיש זווית אחרת בפרעות ובזיכרון הנרצחים. ספרים אלו לא זכו להצלחה, ובמחקרה מציעה גלעדי סיבות לכישלון דרכו היא לומדת על ניסיונם של היישוב היהודי בארץ ומוסדותיו להפיק לקחים מהפרעות. מאמר נוסף מוקדש גם הוא לעיר האבות חברון, ובו דן יורם אלמכיאס במפגש בין חדש וישן, בין חברי גדוד העבודה והקהילה היהודית בעיר. במאמר הוא מצביע על החותם המשמעותי, אך הסמוי, שהותיר המפגש בליבם של חברי גדוד העבודה. המאמר הרביעי בשער זה מוקדש לקורות ספרי התורה שהשתייכו לקיבוצי גוש עציון לפני מלחמת העצמאות. הסקירה מעניקה מבט מזווית לא שגרתית על ההיסטוריה ההתיישבותית של גוש עציון משלבי הקמתו ועד לאחר מלחמת העצמאות, ומדגישה את הסמליות שייחסו קהילות קיבוצי הגוש לספרי התורה בימי השבי והחורבן, ואף בזמן החזרה למדינת ישראל בתום תקופת השבי.

שני מחקרים הוקדשו לתחומי מדעי הטבע. הראשון מסכם מחקר ארכיאולוגי-בוטני שנערך בידי סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרינה ינוחנה ואהוד ויס, שבו נבחנו שרידים בוטניים שנמצאו במקדשי העיר התחתית של תל צפית, המזוהה כגת פלשתים. המחקר מאיר את מנהגי הפולחן של התרבות הפלשתית בתקופת הברזל, היבט משמעותי בחייהם של בני הזמן, אשר הידע הקיים על אודותיו מועט. במאמר השני מוצג שחזור אקלימי של התקופה הבינ־קרחונית האחרונה (116,000–131,000 שנה לפני זמננו), שבוצע בידי עמוס פרומקין. הוא כולל ניתוח איזוטופי של משקעי מערות ומחוזונים נוספים, והשלכותיו משמעותיות גם להתמודדות עם שינויי אקלים הצפויים בעתיד.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שנרתמו למלאכה, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. תודתנו שלוחה גם לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי על עריכה לשונית מוקפדת ולסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס. תודה אחרונה להנהלת בית ספר שדה כפר עציון, לעובד גמלא המנכ"ל ולעמיתי נעם הסמנכ"ל, על תמיכה, סיוע, והצבת רף גבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם ארץ יהודה גם בעת מלחמה. אנו מקווים ומתפללים כי כאשר קובץ זה יראה אור יהיו החטופים בחיק משפחותיהם.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ, ד"ר נדב פרנקל

מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון

יורם אלמכיאס

מבוא¹

בראשית שנות ה־30 של המאה הכ' ביקשו מומחים מהמחלקה לעבודות ציבוריות של ממשלת המנדט לבדוק את האפשרות להגדלת ספיקת המים ממעיין עין ערוב (عين العروب), על דרך חברון־ירושלים. הרעיון היה להרחיב את מוצא המעיין באמצעות פיצוץ מלאכותי, ועל ידי כך להגביר את ספיקתו. בקרב החוצבים הערבים בסביבת הכפר בית פג'אר (بيت فجار), הסמוך למעיין, לא היה מי שהתמחה בשימוש באבק שריפה ובהפעלתו בתוך מים. לביצוע המשימה נקרא חוצב יהודי ותיק ומומחה לפיצוץ אבן בדינמיט, איש גדוד העבודה לשעבר וחבר פלוגת החוצבים הירושלמית, מרדכי פרידמן (איש שלום). המשימה שעמדה לפני פרידמן הייתה מורכבת מהבחינה הטכנית, ולא פחות מכך – מהבחינה הביטחונית. בראשית שנות ה־30, וכתוצאה ממאורעות קיץ תרפ"ט (1929) בחברון ובמגדל עדר, המרחב בין ירושלים לחברון היה ריק מהתיישבות יהודית. המצב הביטחוני היה מתוח, והנוכחות העברית באזור הייתה דלה. פרידמן מעיד שעם פרוץ מאורעות תרפ"ט עוד עבדו פועלים באזור חברון, אך ברגע האחרון הם הצליחו לברוח בחסות ידידיהם הערבים (איש שלום תשמ"ט: 143).

למרות החששות והסיכון הביטחוני החליט פרידמן לקחת על עצמו את משימת החציבה המתגרת בעין ערוב מסיבות אידיאולוגיות: "עין ערוב היה בתוככי הר חברון, הנודע לשמצה בעוינותו ליהודים [...] אולם לי היתה אמביציה לבצע את העבודה הזו ולהפגין גם כלפי הערבים וגם כלפי הבריטים את יכולתו של החוצב היהודי" (איש שלום תשמ"ט: 145–146). פרידמן ביצע את המשימה בהצלחה – הוא הפעיל את אבק השריפה בתוך המים והרחיב את מוצא המעיין. ואולם, משום שהעבודה התארכה לתוך שעות החשכה הוא נאלץ להתעכב באזור העוין בחסות המוח'תר של בית פג'אר, ושב לביתו בסיוע המשטרה הבריטית רק בחצות הלילה.

הפרשייה הזו, שפרידמן מציין ברבות השנים בזיכרונותיו, מאפיינת את מרכזיות היותו חוצב אבן עברי בגדוד העבודה בתודעתו הביוגרפית. באמביציה שלו לבצע את המשימה ניכר ניחוח לאומי שעולה גם בהקשרים אחרים: "אני עומד בהרי ירושלים וחוצב אבנים לבניינה של ירושלים. זו הרגשה שאין לתאר אותה במילים. לא פעם הייתי אני נפעם מכך שכזאת אירע לי" (איש שלום תשמ"ט: 114).

פרידמן לא היה יוצא דופן בתחושה תודעתית זו. רבים מיוצאי גדוד העבודה, בני העלייה השלישית, היו גאים בפרק הזה בעברם. הם חשו כי זכו לקחת חלק חשוב בתנועה מהפכנית שעיצבה במידה רבה את ההתיישבות החלוצית העברית בתקופת 'המדינה שבדרך'. לא בכדי היו שכינו את חברי גדוד העבודה 'צבאו של המשיח' (בר חיים 1972: עמ' 52).

לחברי קבוצת החוצבים והבנאים של פלוגת ירושלים, מהפלוגות הוותיקות של גדוד העבודה, חלקם ממייסדי קיבוץ רמת רחל בדרום העיר (הוקם ב־1926), היה מפגש פיזי ורגשי מסוים עם המרחב שמדרום לירושלים – בית לחם והר חברון. האם גם למרחב הגיאוגרפי־היסטורי הזה היה מקום בתודעתם הלאומית?

נסביר: גדוד העבודה היה תוצר של תנועה מהפכנית סוציאליסטית שביקשה ליצור מיזוג ייחודי בין רעיונות קומונליים קוסמופוליטיים לשאיפות לאומיות עבריות מקומיות. הגדוד ייצג מהפכה התיישבותית ששילבה ציונות עם סוציאליזם ושאל לתת תוכן סוציאלי־חברתי למהפכה הלאומית־ציונית (מיכאלי ואביגדור־אבידוב 2004: 101–103, 467–469). חברי הגדוד, שרבים מהם גדלו והתחנכו בבתים שומרי מסורת, יודעי תנ"ך וספרות חז"ל, נמשכו בחוזקה לתנועה מהפכנית חילונית תוך זניחה של אורחות החיים המסורתיים, אך לא של המורשת הלאומית שספגו מן המקורות בבית גידולם. החלוצים המהפכנים ביקשו להתחבר מחדש לארץ הישנה־חדשה שעזבו אבותיהם לפני אלפיים שנה. שמות של מקומות כמו ירושלים, בית לחם וחברון היו מוכרים להם מהתנ"ך, וסימלו בעיניהם את 'ארץ האבות' שעליה חלמו ואלה ביקשו לחזור. הם נפגשו עם הנופים ועם האתרים הקדומים כשהם חמושים במטען תודעתי שהיו משולבים בו תנ"ך, היסטוריה וספרות חז"ל, אגדות עם ומסורת, הגות ציונית וספרות אידיאולוגית. ההגשמה של הרעיון הציוני, שהתבטאה בעבודה, בהתיישבות ובפעלתנות חברתית, השתלבה תדיר ברוח לאומית קמאית ובתודעה תנ"כית (ויילר תשנ"ז).

האם הזיקה התנ"כית למרחבי 'ארץ יהודה', ליוותה את חברי גדוד העבודה ברקע ההתיישבות והעמל היום־יומי? אמנם לא הוקמה שום נקודת התיישבות ביוזמת גדוד העבודה במרחב הר חברון, וגם לא פעלה בו קבוצת פועלים קבועה, אך בין השיטין יש אזכורים מעניינים של פעילות חברי הגדוד באזור. אלה עשויים לעורר שאלה מסקרנות על אודות היחס של חברי גדוד העבודה למרחב הגיאוגרפי וההיסטורי של 'ארץ יהודה'. שאלה מסקרנות נוספת, שכמעט שלא נדונה במחקר, היא זיקתם של חברי גדוד העבודה לערי היישוב שהן פעלו (למשל: ירושלים, בית לחם, טבריה וחברון), ויחסי הגומלין שלהם עם בני המקום. במחקרה על אודות הפלוגה הירושלמית של הגדוד סקרה א' גרייצר את פעילותם החברתית־תרבותית של חברי הפלוגה בקרב ציבור הפועלים ובני הנוער הירושלמים, אך בעיקר מההיבט התעמולתי והפטרונאי של השפעת האידיאולוגיה הגדודאית על בני היישוב הישן:

החדירה לירושלים היה בה לפיכך אתגר לא רק של כיבוש העבודה, אלא של הגברת התודעה הלאומית והמעמדית של הפועל בירושלים, תוך חינוכו של הנוער הירושלמי וחישיפתו לרעיונות חדשים (לבסקי 1989: 235–256).

אין כמעט עיסוק ביחסי הגומלין ובהשפעה ההדדית האפשרית במפגש בין שתי תרבויות שונות ומוקצנות (לכאורה) אידיאולוגית. אם כן, יש מקום לדון בסוגיה המסקרנת הזו, ובפרט שהיא מוזכרת ונדונה בעדויות ובזיכרונות של יוצאי הגדוד (למשל ארז 1964: 217, 222).

המאמר שלהלן מבקש לסקור את פעילות גדוד העבודה במרחב שבין ירושלים לחברון, ולבחון את זיקת חבריו למרחב ההיסטורי הזה ואת יחסי הגומלין שלהם עם המתיישבים

בו. לבחינת השאלות שאנו מבקשים לדון בהן עומד לרשותנו, לכאורה, חומר היסטורי רב ערך. ואולם, מפאת אובדן רוב התיעוד הארכיוני של גדוד העבודה במאורעות תרפ"ט ברמת רחל היכולת למצות את המחקר היא מוגבלת. עם זאת, יש בידינו קטעי מקורות משלימים: שרידים מארכיון הגדוד נותרו בארכיון בית טרומפלדור בתל יוסף, במכון לבון לחקר תנועת העבודה, הביטאונים 'מחינו' ו'מבפנים', וכן ספרי זיכרונות ואוטוביוגרפיות של חברי הגדוד.

קובץ ראשון המתעד את הגדוד מראשיתו ועד שנת תרפ"ה (1925) פורסם בידי הוועד המרכזי של הגדוד. קובץ נוסף, המגולל את קורות ימי הגדוד עד פירוקו, יצא לאור בשנת תרצ"ב (1932) בידי חברי הגדוד. פרק מיוחד הוקדש לגדוד העבודה ולפולגותיו ב'ספר העלייה השלישית' בעריכת י' ארז. קובץ מאסף של עדויות, זיכרונות ומסמכים ארכיוניים פורסם בספרם של ע' מיכאלי וה' אביגדור־אבידוב, 'עלילות גדוד העבודה'.² הסוגיה שבה דן המאמר עשויה להיות דוגמה מרתקת כיצד תיעוד ארכיוני מצומצם יכול לשמש קצה חוט לפרשייה היסטורית עלומה.

גדוד העבודה ופולגותיו – רקע

בליל י"א באלול תר"פ (1920), על כתף הר הצופה על חמי טבריה וים כנרת, התקיימה אזכרה רבת משתתפים ליוסף טרומפלדור ולחבריו מגיני תל חי. באזכרה השתתפו פועלי כביש צמח־טבריה, מתיישבי טבריה והגליל, ועשרות ותיקי השומר עם נשקם, רכובים על סוסותיהם המקושטות. בשולחן הנשיאות ישבו יצחק לנדוברג (שדה), ישראל שוחט ויהודה קופילביץ (אלמוג). בתום האזכרה והנאומים התקבלה החלטה על הקמת קומונה של העובדים בארץ ישראל שתתמסר לבניין הארץ, לימים 'גדוד העבודה וההגנה על שם יוסף טרומפלדור'.³

המשימה הגדולה הראשונה שהוטלה על הגדוד הייתה סלילת כביש טבריה־טבחה. בד בבד עסקו חבריו גם בספנות ובדיג בכנרת, בגידול ירקות ובסיוע לחברי כפר גלעדי ותל חי לשקם את משקיהם ההרוסים. הגדוד הלך וגדל ופרס זרועותיו להקמת קבוצות נוספות, לימים 'פולגות'. הקבוצות הראשונות של הגדוד קמו במגדל, בראש העין ובשרונה. מקבוצת מגדל יצאה חבורה שסייעה בהקמת 'פולגת ירושלים', שעסקה בבניין, בחציבה ובסיתות אבנים, ושימשה מעין כוח מגן צעיר לעיר הוותיקה. במשך תקופה מסוימת שהה הוועד הפועל של הגדוד בירושלים, ואף פעלה שם מערכת ביטאון הגדוד 'מחינו'. בשנים 1921–1926 הוקמו קבוצות פועלים בחיפה, בתל אביב, בקיר מואב שבעבר הירדן, בעפולה ובגליל. גדוד העבודה היה מושתת על יסודות אידיאולוגיים שיתופיים מוצקים, אך כבר מראשית הדרך התגלעו בו ויכוחים, פילוגים ועזיבות של חברים וקבוצות. אלה הביאו בסופו של דבר לדעיכתו של הגדוד ולפירוקו הסופי בקיץ 1929. על סופו הטרגי של הגדוד המיתולוגי כתב המשורר אורי צבי גרינברג: "צנתר של זהב נשבר [...] התפזר צבאו של המשיח". שאריות הגדוד הצטרפו ל'קיבוץ המאוחד' פחות מעשר שנים לאחר ייסודו.⁴

שתי נקודות התיישבות משקית שיתופית הוקמו בעמק יזרעאל בידי חברי הגדוד: עין חרוד ותל יוסף. נקודה שלישית הוקמה ב'גבעת אליהו' שמדרום לירושלים – לימים קיבוץ רמת רחל, שהקימו חברי פולגת ירושלים. הקיבוץ הותקף במאורעות תרפ"ט, ננטש ויושב

בשנית, ושוב נפגע קשות במלחמת העצמאות. הארכיון המקורי של גדוד העבודה, שהיה ברמת רחל, נשרף כמעט כליל במאורעות תרפ"ט. בשער ביטאון הגדוד 'מחיינו' מחודש אב תרפ"ט (מס' 94) השתמרה ההערה הבאה: "הנומר הזה יצא לאור, יומיים לפני המאורעות. בזמן חורבן רמת רחל נשרף כל הארכיון של הגדוד..."⁵

איור 1: גדוד העבודה בעבודת חציבה וסלילה. באדיבות פיקיוויקי – מאגר תמונות שיתופי לשימוש חופשי.

גדוד העבודה וארץ התנ"ך

את המפגש עם ערי התנ"ך כמו ירושלים, בית לחם וחברון יש לבחון כאמור בהקשר רחב יותר, של זיקת חברי גדוד העבודה לתנ"ך ולמרחבים מקראיים בכלל. הנחתנו היא כי גם אם בפועל חברון וקהילתה היהודית או קבר רחל בואכה בית לחם לא היו כנראה חלק מסדר יומו של גדוד העבודה, הרי שמבחינה תודעתית הערים הקדומות והילתן המקראית עשויות היו להיות מרכיב בתודעה הלאומית של חבריו. במחקרה המקיף על אודות קבוצות מהגרים יהודים בעשורים הראשונים של המאה הכ' עסקה י' ויילר, בין השאר, בזיקה של חברי גדוד העבודה לספר התנ"ך. לדבריה, לעומת הלימוד התיאורטי שחווי חברי הגדוד בילדותם בארצות הגולה, המפגש עם ארץ התנ"ך ואתריה עורר בהם רגש לאומי עז, העניק עבורם פרשנות חדשה לתנ"ך, והותיר בהם חוויה מוחשית בהגשמת חלומם החלוצי:

התנ"ך וסביבתו ההיסטורית והגיאוגרפית היה טקסט מרכזי וחשוב ברקמות התודעה של אנשי גדוד העבודה [...] הפרשנות החדשה של אנשי גדוד העבודה הציעה יישום חווייתי ומעשי לכתוב התנ"ך. על פי תפיסתם של אנשי גדוד העבודה, המהפכה של 'דור התחיה', והם בכללו, היא חזרה והמשך של העבר הקדום, התנ"ך (ויילר תשנ"ז).

לא מפתיע לגלות התייחסות ללימוד התנ"ך, לטיולים בעקבות התנ"ך ולמפגשים עם אתרים המזוהים עם סיפורי המקרא בעדויות ובזיכרונות שהותירו החלוצים ותיקי הגדוד. המפגש המחודש עם הארץ החדשה-ישנה החל עם ההגעה לארץ, התעצם בנופי הגליל, הכרמל, הגלבוע ועמק יזרעאל, והגיע לשיאו במגע עם ירושלים, עם הכותל המערבי ועם קבר רחל. החלוצה שולמית חיות מתרגשת במכתבה מאוקטובר 1920: "יצאתי ועמדתי ליד הכנרת. לבי היה מלא אושר על שאני בארץ בנוף קדמון זה. הרגשתי בראשית התהוות הקשר ביני ובין הארץ הזאת – ארצנו" (ארז 1964: 230). חלוץ אלמוני כתב בסיון תר"פ: "את ירושלים עוד לא ראיתי. אין לי כבר סבלנות לחכות לרגע שבו אעמוד לפני הכותל המערבי, שעמד אתנו נגד תלאות הזמן" (ארז 1964: 217).

העדויות האלה והבאות משקפות היטב את החוויה התנ"כית-לאומית הזו ביחס למרחב התנ"כי. בסתיו 1921 (א' בכסלו תרפ"ב) החלה לפעול בירושלים הפלוגה הירושלמית של גדוד העבודה. חבריה עסקו בעיקר בחציבה, בסיתות ובבנייה. פלוגה זו הייתה לימים הגרעין המייסד של קיבוץ רמת רחל בדרום העיר. מלבד המניע הכלכלי – מציאת מקורות תעסוקה ופרנסה לחברי הגדוד – הם פעלו גם במישור התרבותי-חברתי. לצד טיולים וסיורים, הרצאות, סמינרים חינוכיים, ערבי תרבות, אומנות ועוד התפתח והתחזק הקשר עם העיר ירושלים ועם תושביה. החוגים וההרצאות של הפלוגה נפתחו לפני הנוער והציבור הירושלמי, ובערבי שבתות וחגים נהגו חלק מחברי הפלוגה להשתתף בתפילות בבתי הכנסת בעיר (מיכאלי ואביגדור-אבידוב 2004: 192–207; לבסקי 1989: 245–249). כך תיאר עמנואל בר חיים, איש הפלוגה ולימים ממייסדי רמת רחל, את המפגש הראשון שלו עם ירושלים:

עם שחר התקרבה המכונית לירושלים. הנוסעים שכבו מכורבלים זה בכה וזה בכה ונמנמו. אני הייתי ער. התרגשות רבה תקפה אותי [...] נדהמתי למראה ההוד שנתגלה לעיני לפתע, ליבי פעם בחזקה. מלא חרדת קודש דובבו שפתי: ירושלים! (בר חיים 1972: 44).

מטבע הדברים, ככל שהרבו חברי הפלוגה לסייר ולטייל בירושלים ובסביבתה, כך התפתחה היכרות אינטימית יותר עם העיר. הסיורים עברו בנתיב האתרים המוכר: הכותל, הרובע היהודי, מגדל דוד, נחל קדרון והר הצופים. כך נכתב בתיאורו המרגש של חבר הגדוד בפלוגת ירושלים, מרדכי פרידמן (איש שלום):

בביתנו שררה רוח של עברית ושל ציונות. מילדותי ספגתי זאת בראש ובראשונה מן התנ"ך, הספר הראשון במעלה [...] אלה שלמדו תנ"ך הכירו הרבה מן המקומות מתוך הכתובים. עתה חווינו את הפגישה עם מקומות היסטוריים שידענו עליהם רק בתיאוריה מתוך הספרים. כך ענתות, כך שמואל הנביא, סנהדריה, יד אבשלום וקבר זכריה, הר הצופים והר הזיתים. היתה סקרנות רבה מאוד [...] בשבת

הראשונה להיותי בירושלים הלכתי כמוֹבן אל הכותל המערבי [...] היה משהו גדול בהגיעי לירושלים עצמה ובמיוחד לכותל. אני הרי שאפתי כל השנים לציון ולירושלים, הדבר שסימל את ירושלים יותר מכל מבחינה מוחשית היה הכותל המערבי. כשאתה בא ורואה במו עיניך את ירושלים ואתה רואה בפעם הראשונה את הכותל המערבי, זו הרגשה שאין לבטאה במילים. הכותל הוא בכל מצב הכותל. ואתה נגעת באבניו, הנחת את ראשך עליו, נקשרת כאילו באופן פיזי אל אלפי שנות היסטוריה יהודית בארץ ישראל (איש שלום תשמ"ט: 97–98).

בהמשך הגיעו פרידמן וחבריו לסייר בכפרים ובנחלים בסביבות ירושלים – עין כרם, ענתות, עין פארה, וכן בית לחם וקבר רחל. ואולם, הקשר של חברי הגדוד עם קבר רחל לא הסתכם בטיולים וביקורים בלבד. בשלהי 1923, כאשר רחל ינאית (בן צבי) איתרה במתחם הסמוך לציון הקבר שטח השייך ליהודים, היא החלה לפעול להכשרת גינה עם עצים וספסלים לטובת הנשים המתפללות במקום. היא גייסה לשם כך שני חברים מגדוד

העבודה ושתי חברות מקבוצת המשתלה שהקימה בשכונת הבוכרים בירושלים, והחלה בהכשרת החלקה, בנטיעת ברושים ואורנים לגדר ובחפירת גומות לפרחים.

היוזמה הקצרה הסתיימה בהתנגדות תקיפה ואלימה של ערבים מבית לחם, שטענו בעלות על החלקה: "לא זכינו למצבה חיה של עצים ופרחים מול קבר רחל אימנו..."⁶ על אף שגאולת החלקה לא הצליחה, המאמץ לא היה לשווא. באותן שנים היה מתחם הקבר משותף לשלוש הדתות. למקום הגיעו מבקרים רבים, ולעיתים נוצרו חיכוכים. בשלהי שנת 1924, לפי פקודת ממשלת המנדט ובחסות המשטרה הבריטית, נבנה במקום בעבודה קבלנית של חברי הפלוגה קיר גדול שהקיף את מתחם הקבר. הוא אפשר הסדרה ופיקוח על הביקורים ההמוניים של בני שלוש הדתות, וכן הוכשר המגרש וניטעו עצים.⁷ הייתה זו הזדמנות בלתי אמצעית למפגש של חברי הגדוד עם אתר קבר רחל, ואחת המשימות "המרגשות" (בלשונם) שקיבלה על עצמה פלוגת ירושלים.

לא בכדי הוחלט לימים, כפי שהציע מנחם אוסישקין לוועדת השמות

איור 2: מפת אתרי גדוד העבודה עם קבר רחל (באדיבות מכון לבון לחקר תנועת העבודה).

הזמני בחצר מנזר רטיסבון),¹¹ במסמך עצמו אין התייחסות לשאלות: מדוע התקיימה הישיבה בחברון? כמה זמן שהו חברי הוועד הפועל בחברון והיכן? האם התקיימו מפגשים בין חברי הגדוד לקהילה העברית או לקהילה הערבית בעיר? איזו השפעה תודעתית, אם בכלל, הייתה לשהות בחברון על הגדוד ועל מנהיגיו?

טרם ננסה להשיב על שאלות אלה נערוך היכרות קצרה עם הדמויות המרכזיות במנהיגות הגדוד שהשתתפו באותה ישיבה חברונית. הדמות המוכרת ביותר היא יצחק לנדוברג (שדה), מחניכיו של יוסף טרומפלדור ומידידיו הקרובים, אותו פגש לראשונה בשנת 1915. עם הקמת ארגון 'החלוץ' בברית המועצות הצטרף לנדוברג לשורותיו, והחל להתבלט ככושר מנהיגותו בקבוצת החלוצים החקלאים באי קרים. הוא היה ידוע כחובב ספורט, אתלטיקה והיאבקות ואף ייסד קבוצות שעסקו בכך. "קומתו הגבוהה והזקופה, גופו האתלטי, הופעתו המעוררת כבוד, כבשו לו שם..." (הורוביץ 1970: 174–175). לאחר מותו של טרומפלדור עלה לנדוברג לארץ והיה ממייסדי גדוד העבודה, ובהמשך בין החוצבים הבולטים בפלוגת ירושלים והרוח החיה שבה: "במרכז של כל אירוע, רוקד ומכניס רוח חיים ושמחה" (איש שלום תשמ"ט: 88). עם הקמתה הצטרף ל'הגנה', והיה ממייסדי 'הנוודות' והפלמ"ח. מלבד היותו איש צבא ומצביא נערץ נודע שדה כאיש חינוך וספר בעל השפעה רבה על הנוער הארץ ישראלי, במיוחד על לוחמי הפלמ"ח הצעירים (הם נהגו לכנותו 'הזקן'), אותם חנך לאידיאלים של ציונות, הקרבה ורעות.¹²

הדמות הבולטת השנייה, שונה מאוד מיצחק לנדוברג, הייתה מנחם מנדל אלקינד, שעל פי כל העדויות היה מהמנהיגים המרכזיים והמשפיעים של גדוד העבודה. אלקינד היה חבר הוועד הפועל של הגדוד וממייסדי ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל. באמצע שנות ה-20 נתגלעו בגדוד העבודה חילוקי דעות עקרוניים, כאשר בגדוד הלך ובלט אגף שמאל רדיקלי. בסופו של דבר גרמו חילוקי דעות אלה לפילוג הגדוד בשנת 1923 (אביגדור-אבידוב 2004: 385–430). אלקינד היה מנהיגו של הפלג השמאלי. בשנת 1928 הוא חזר לברית המועצות בראש קבוצה מאנשי הגדוד, שם ייסד את המושבה העברית 'וויז' נז'ה' (מאספרנטו: 'דרך חדשה'). בסופו של דבר הקבוצה התפרקה, וחבריה נטבחו עם הכיבוש הגרמני. אלקינד עצמו נעצר בידי הסובייטים, הורשע, והוצא להורג בתקופת הטיהורים של סטלין (שפירא תשל"ג).

בין הדמויות הדומיננטיות במחנה הגדוד. אדם מיושב מאוד. ממוצע קומה, בהיר, כריזמאטי. בעל כח אנאליטי יוצא מן הכלל. אדם לא רגשני. נואם טוב ובעל כושר ביטוי בכתב, פרסם כמה מאמרים. שבה את לב האנשים ביכולתו להגדיר מצבים (איש שלום תשמ"ט: 87).

פעיל דומיננטי נוסף היה יהודה אלמוג קופילביץ' (במקור אברהם מצקביץ'), אף הוא ממנהיגי גדוד העבודה. קופילביץ' החל דרכו בתנועת 'החלוץ' ברוסיה כעוזרו הקרוב של יוסף טרומפלדור. בשנת 1919 עלה לארץ ישראל עם טרומפלדור והצטרף למייסדי קיבוץ דגניה ב'. לאחר מותו של טרומפלדור נפגש עם ישראל שוחט, ראש ארגון 'השומר', ויחדיו הגו את רעיון הקמת גדוד עבודה שיתופי. קופילביץ' עמד בראש פלוגת פתח תקווה של הגדוד, שחבריה השתתפו בהקמת קיבוץ עין חרוד בקיץ 1921. שם הוא התגורר בראשית דרכו, אך לאחר הפילוג עבר עם חבריו לתל יוסף. בעקבות הפילוג ל'מיץ' ו'שמאל' בגדוד העבודה, והתפרקותו בשנים 1927–1929, הצטרף קופילביץ' ליוצאי פלוגת גדוד העבודה

בירושלים. בשנות ה־30 שינה את שם משפחתו לאלמוג. היה מְפעילי הקיבוץ המאוחד בחברת האשלג הארץ ישראלית וראש המועצה הראשון של המועצה האזורית תמר. על שמו נקרא קיבוץ אלמוג, שהוקם בשנת 1979 בצפון ים המלח:

דמות מיוחדת במינה [...] מראשוני הגדוד וממעצבי דמותו. קודם לכל הוא היה כולו נפש, כולו נשמה, אדם חם מאוד. היה כובש את לבבות החברים מתוך היחס החם שלו. היה בהנהגה של גדוד העבודה, אבל היה אחד מן החבורה [...] לא היה איש מחלוקת בשום פרק בחייו... (איש שלום תשמ"ט: 119).

פעיל חשוב נוסף, שנודע לימים בזכות הבנתו הפיננסית ויכולותיו הכלכליות, היה דוד ('דולק') הורוביץ שהיה ממייסדי תנועת השומר הצעיר, חבר ההנהגה הראשית של התנועה ונציגה במזכירות תנועת החלוץ. בשנת 1920 עלה לארץ ישראל עם חברי התנועה שהקימו את קבוצת ביתניה עילית, ולאחר מכן היה בין מייסדי קיבוץ בית אלפא. בשנת 1924 עזב את הקיבוץ והצטרף לפלוגת גדוד העבודה בירושלים, ועד שנת 1927 היה חבר הגדוד ומזכירו הכללי. לאחר הפילוג הגדול בדצמבר 1926 נמנה הורוביץ עם מנהיגי הפלג השמאלי. הוא היה מקורב מאוד למנחם אלקינד, אך התנגד לחזרת הקבוצה בראשות אלקינד להתיישבות בברית המועצות (הורוביץ 1970: 195–196). לימים היה כלכלן מוכשר וכיהן כמנהל המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית. היה המנכ"ל הראשון של משרד האוצר ונגידו הראשון של בנק ישראל (1954–1971).

איור 4: מנחם מנדל אלקינד ומשפחתו (באדיבות ויקיפדיה).

בפרוטוקולים של ישיבות מועצת הגדוד מחודשים אב–אלול תרפ"ד עולה לכאורה שהסיבה לקיום הישיבה בחברון הייתה בעיקרה טכנית. המועצה עסקה בשאלת היציאה לפגרת מנוחה של חברי הגדוד ובאיתור מקומות נופש והבראה לחודשי הקיץ. בישיבת הוועד הפועל מיום ט"ז אלול בירושלים, כחודש לפני התאריך המצוין במסמך, הוחלט להטיל על

מנחם אלקינד לעבד תוכנית לאיתור בתי מנוחה לחברים למשך חודש ימים.¹³ מבחינה זו חברון הייתה אופציה מתבקשת: עיר הררית, בערבי הקיץ שורר בה מזג אוויר נעים וקריר, קיימת בה קהילה יהודית ויש בה בתי אירוח. בחודשים אב-אלול נהרו אליה בכל שנה אלפי מבקרים והתארחו בה קבוצות רבות.¹⁴

באוגוסט 1924 ערכה קבוצה של כ-140 פועלים מירושלים טיול בחברון ובאתריה. המטיילים נפגשו עם הנוער החברוני ושמעו סקירות מפי דוד אבישר – יליד חברון ומפעיל ועדת התרבות של ההסתדרות בירושלים – שגם הרצה להם על תולדות העיר בבית הכנסת העתיק 'אברהם אבינו' ברובע היהודי.¹⁵ סביר להניח שחברי הוועד הפועל הגיעו אף הם לחברון בסוף חודש אלול תרפ"ד למטרות נופש ומנוחה, ושהו בעיר בתקופת חגי תשרי של שנת תרפ"ה.

לביקור בחברון ייתכנו גם סיבות נוספות: חברי הגדוד נפגשו, עם בעלי מקצוע ערבים מירושלים, מבית לחם ומחברון – סתתים, בנאים וחוצבים – ולמדו מהם את יסודות המקצוע – "יודעים את כל סוגי העבודה לפי שיטת הערבים המקובלת בארץ".¹⁶ הם הספיקו להכיר את אופי האבן החברונית ולמדו את מלאכת החציבה בה, אך חסרה להם היכרות של ממש עם התרבות הערבית ועם החיים החקלאיים של ערביי הר חברון. את הצדדים הפחות נעימים של האוכלוסייה הערבית חוו חברי הגדוד במאורעות תר"פ ותרפ"א, ואחד העיסוקים המרכזיים של מועצת הגדוד היה הנושא הביטחוני ושאלת ההגנה העברית כחלק ממטרות הגדוד.¹⁷

נוסף על הסיבות הנ"ל, לחברי הפלוגות והקבוצות העירוניות של הגדוד היה מפגש מסוים עם קהילות עירוניות במסגרת פעילותם בערים מעורבות כמו ירושלים, טבריה, חיפה וראש העין. מלבד בירושלים, שבה התפתחו יחסי גומלין בין בני היישוב הישן הירושלמי לחברי הגדוד, בשאר הערים המפגש היה בעיקרו טכני והסתכם לרוב בביצוע עבודה קבלנית מסוימת. התופעה המיוחדת של קהילה עברית של היישוב הישן בתוך עיר עם רוב ערבי כמו חברון הייתה חזון נפרץ באותם ימים, ומן הסתם עוררה סקרנות בקרב חברי הגדוד. נציין כאן כמה דוגמאות למפגש של חלוצי גדוד עם בני היישוב הישן בירושלים:

הניה ויצחק לנדוברג (שדה) ועמם חברים אחדים השתקעו ב'שערי פינה', זו השכונה הדחוקה בין בוכרה למאה שערים. אחינו עולי תימן המסורתיים [...] ולידם הפנים החדשות, העולים החדשים חברי טרומפלדור – מרחק של דורות [...] נפגשים כאן שני עולמות עבריים.¹⁸

ולהבדיל שבתות אחרות שכמה וכמה מהחוצבים ופועלי הבניין נמשכים היו לבוא לבית הכנסת של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, לעמוד שם בפינה, חבושי כובעי מצחון ולהאזין לדבריו. על פי הרוב נכנסו לפני הסעודה השלישית ויצאו עם העלאת נר הבדלה. הרגשה טובה היתה בליבם שרצויים הם במקום הזה ואף חביבים על הרבי שתמיד היה מקרבם בקבלת פנים מאירה.¹⁹

מה זאת איפוא ירושלים? מזרח או מערב? ישן שבישן וחדש שבחדש – הכל מתערבבים בה יחד [...] בירושלים תמצא את העם 'גוי אחד' לכל טיפוסיו וגווניו, כיתותיו וסיעותיו, רבניו, עסקניו ונאוריו, סופריו וחכמיו, אדריכליו ואמניו – הכל

כאן [...] יש תקוה כי יום יבוא וכל ההפכים האלה יתאחדו ויתמזגו לעם אחד (ארז 1964: 242–243).

כותב שורות אלה מבקש לבחון אם מעבר לנסיבות הטכניות לכאורה הייתה זו הזדמנות שהתפתחה למפגש ייחודי של קבוצת חלוצים בני העלייה השלישית עם אחת מקהילות ערי המקרא העתיקות. האם למפגש עם חברון, שסימלה בעיני רבים את ראשית האחיזה ההיסטורית העברית בארץ ישראל הייתה תרומה מסוימת לגיבוש הזהות הלאומית של בני החבורה? מבחינה תודעתית חברון היא דוגמה ייחודית להמשכיות קיומו הקולקטיבי הלאומי של העם היהודי.²⁰ המסורת העתיקה, ההשתייכות הלאומית, השמירה הרצופה על האחדות, השפה והקשר הרגשי לטריטוריה הם דוגמה מובהקת להמשכיות של קבוצה בעלת זהות אתנית תרבותית שהתפתחה לאומה בעלת זהות לאומית פוליטית.²¹ אבקש להציע להלן כי על אף שכנראה מדובר באפיזודה קצרה שתיעודה מצומצם, המפגש של חלוצי גדוד העבודה עם מרחב יהודה המקראי, לרבות חברון וקהילתה העברית, היה הזדמנות ייחודית שעשויה הייתה להטביע את חותמה על המשתתפים.

מה לגדוד העבודה ב'עיר האבות'?

עדות מכלי ראשון לאפיזודה הקצרה של גדוד העבודה בחברון הותיר לנו איש הגדוד דוד (דולק) הורוביץ, חבר הוועד הפועל של הגדוד ואיש הפלוגה הירושלמית. כבר בראשית ספרו האוטוביוגרפי מתאר הורוביץ את המתח שהיה קיים בעולמו בין המסורת האדוקה מחד ובין הרעיונות הלאומיים מאידך. דמות שהשפיעה עליו במיוחד והייתה עבורו השראה להמשך דרכו הרעיונית הייתה סבו מצד אימו, ר' שלמה ליכטנשטיין. היה זה תלמיד חכם שהקפיד על קלה כבחמורה, ועם זאת "כבר בימי נעוריו הציץ בפרדס של תרבות העולם ונפגע [...] נשמתו נקרעה בין שני העולמות: תרבות העולם הרחב וספקותיו מזה ושורשים עמוקים בתרבות העם ומסורתו – מזה" (הורוביץ 1970: 15).

המתח בין ישן לחדש ליווה את כל דרכו החברתית והפוליטית של הורוביץ מנעוריו ועד ימי השתלבותו בגדוד העבודה. כאמור, בשנת 1920 עלה לארץ ישראל, והיה ממקימי ביתניה עילית וממייסדי קיבוץ בית אלפא. ביוני 1924 עזב את הקיבוץ והצטרף לפלוגת גדוד העבודה בירושלים. מהר מאוד הוא השתלב בפלוגה כאחד המומחים לבעיות אידיאולוגיות ומדיניות, ועסק בגיבוש מסמכי מדיניות של הגדוד. לאחר תיאור אווירת המחלוקות והימים הגורליים של שנת 1924 בגדוד הוא מייחד סקירה מרתקת לתקופת חברון:

בתקופת שהותנו בפלוגת ירושלים של גדוד העבודה, הקים הגדוד על ידי חבריו, מעון הבראה קטן בחברון. לצורך זה נשכר בית ערבי ישן ובודד על מורד ההר. בית זה, הנשקף על העיר, היה מוקף סלעים וכרמים ויצא לו בין אנשי חברון שם של 'משכן רוחות רעים ושדים' – ולפיכך ניתן היה לשכור אותו בשכר זעום [...] בבית הבראה זה נתרכזו החשובים שבמנהיגי הגדוד: מנדל אלקינד, יצחק לנדוברג (שדה) ואחרים. היינו כתריסר צעירים וצעירות ומשק הבית נוהל על ידי רעייתי בעבודה מפרכת ובהצלחה רבה. היינו מבלים על גג 'בית השדים' שלנו בשיחות ובוויכוחים אין קץ, בהם נרקמו הלכות הגדוד שהיו אחר כך לנושא המאבק הפנימי. יצחק (שדה) הרבה לקיים קשרים עם הערבים, בייחוד עם שומר מערת

המכפלה. הערבים רחשו לו כבוד רב. קומתו הגבוהה והזקופה, גופו האתלטי, הופעתו המעוררת כבוד, כבשו לו שם בין הערבים שאליו נתווספו עלילות גבורתו ועל ישיבתו בבית הסוהר, שהגדילו את יוקרתו [...] באותם ימים מצוי היה עדיין ישוב יהודי קטן בחברון, שהיה מרוכז ברובו בסמטאות הצרות והאפלות של הגיטו היהודי, אם כי מספר יהודים גרו מחוץ לחומות הגיטו (הורוביץ 1970: 174–175).²²

קהילת חברון של שנת 1924

איזו קהילה עברית פגשו חברי הגדוד בהגיעם לחברון? בראשית שנת תרפ"ה הייתה בחברון קהילה קטנה המונה בסך הכול כ־450 יהודים, ספרדים ואשכנזים, שהתגוררו ברובע הצפוף ומעט מחוצה לו. מרבית התושבים היו בעלי מלאכה או התפרנסו ממסחר, מהוראה וממקצועות חופשיים (קפלן תרפ"ד: מא–מב). מראשית המנדט הבריטי ועד שנת 1924 חלה תנועה מסוימת בפתיחות של בני חברון לרעיונות הלאומיים ולעשייה הציונית. בראש הקהילה עמד ועד נבחר צעיר ודומיננטי בראשות מנשה מני ויצחק שמי, שהיו בעלי השכלה ואוריינטציה ציונית מפותחת. נשיאי 'הוועד הכללי להעדה העברית המאוחדת בעיה"ק חברון' היו הרבנים מאיר שמואל קסטל והרב יעקב יוסף סלונים.²³ באותן שנים נפתחו בחברון מוסדות חינוך ברוח מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, ארגון 'הדסה' פתח מחדש את בית החולים בניהולו (שנסגר בתקופת מלחמת העולם הראשונה), ונפתח סניף של בנק אפ"ק בניהולו של אליעזר דן סלונים, אף הוא בעל קשרים עם הממסד הציוני. באותן שנים עלו יחזמות שונות לרכישת קרקעות בעיר ובסביבתה. קבוצת משתלה של המחלקה החקלאית פעלה בעיר, והתחזקו הקשרים עם הגופים הציוניים (אלמכיאס 2019: 138–210). כבר בשנת 1920 פנה הוועד החברוני למחלקת ההתיישבות של הוועד הלאומי, לסייע בהקמת 'גדוד של חקלאים' עברים בחברון ולעודד סידור של קבוצות 'חוצבים וסתתים עבריים':

חברים! כולכם יודעים את הערך הגדול שיש בהכנסת קבוצה חיה ורעננה ביישוב הרקוב כאן [...] צעירים רבים בעלי כוחות פיזיים הולכים ומתנוונים, והחלק הכי גדול מהם עוזב את הארץ מחוסר חינוך והשפעה חקלאית. על ידי דוגמה חיה היינו יכולים להשפיע עליהם בהרבה לקרבם אל חיק העבודה ולהוציא מהם גדוד של חקלאים [...] הלאה היינו ניגשים לסדר קבוצת חוצבים וסתתים במחצבות אשר שייכות ליהודים.²⁴

לאורך שנת 1924 פורסמו סקירות נרחבות על הנעשה בחברון בעיתונים 'הארץ' ו'דאר היום', ודווח בהן, בין השאר, על מצבה העגום של קהילת חברון ועל הצורך להפיח בה חיים לאומיים חדשים. מנשה מני וישראל קפלן, נציגי המנהיגות הצעירה בעיר, פנו מעל דפי העיתונים לנציגי הממסד הציוני להתערב בנעשה בעיר ולהפנות משאבים ראויים לחינוך, לתעשייה ולהתיישבות. כלומר, על אף הפער המנטלי הברור, העדה החברונית של אוקטובר 1924 עשויה הייתה להיות כר רעיוני פורה למפגש עם קבוצת הגדודאים החלוצית. כך אכן עולה מהמשך עדותו של הורוביץ, שמגלה בקיאות רבה בתיאור הקהילה ומוסיף פרטים מעניינים על חברון באותה עת:

63

איור 5: חברון בשנות ה־20 (מאוסף ספריית הקונגרס).

ברחוב הראשי נמצא גם המלון היחידי של העיר, בית לא גדול השייך למשפחת שניאורסון היהודית שהתגוררה בעיר זה כמה דורות.²⁵ מנהיגות הישוב היהודי הייתה בידי אחת ממשפחות 'האריסטוקרטיה' היהודית הספרדית שחיו בארץ במשך דורות וידעו דרכיה ומנהגיה – משפחת מני. בני משפחה זו ידעו על בוריה את השפה הערבית וקיימו קשרים הדוקים עם הישוב הערבי. הרב המקומי הספרדי היה מכובד על כולם, מעורה בישוב הערבי והיהודי כאחד. **קיימנו קשרי ידידות עם כל אלו ועם המורה הערבי במקום, הוא הסופר והמשורר [יצחק] שמי** (הדגשות שלי, י"א).

עדותו של הורוביץ מדברת בעד עצמה. שהותם של חברי הוועד הפועל של הגדוד בחברון יצרה הזדמנות פנטסטית למפגש ייחודי של חברי גדוד העבודה עם בני חברון. אמנם קשה להעריך את טיבם של קשרי ידידות אלה ואת ומידת השפעתם, אך אין להמעיט בחשיבותו של המפגש יוצא הדופן הזה. כפי שהתבטאה לימים רחל ינאית בן צבי בהקשר אחר: "נפגשים כאן שני עולמות עבריים". על אף הפער המנטלי והאידיאולוגי התפתחו ביניהם קשרי ידידות, ונוצרה חשיפה בלתי אמצעית לעולמו העברי של האחר. יתרה מזו, הורוביץ לא הסתפק בתיאור הפרטים בלבד. הוא אפשר לנו הצצה לעוצמת החוויה של הביקור ולרושם שהיא הותירה בו:

בערבים היינו מסיירים בכרמים או מסבים סביב המדורה ומאזינים לסיפורי הערבים. **כך למדנו להכיר גם צדדים חדשים של חיי הארץ באותם ימים** – את האווירה המיוחדת של מפגש קבוצות אתניות החיות זו לצד זו, את מסורת הישוב הישן, את תרבות החיים וסגנון החיים של ארץ ישראל כחלק מן המזרח. **הייתה זו היכרות בלתי אמצעית עם הישוב היהודי הישן והישוב הערבי כאחד**, שעד אז היו מוכרים לנו מן הספרות בלבד. ישבנו בכרמים תחת כפת השמים זרועי

הכוכבים, באוויר הצח של גבעות חברון והקשבנו לאגדות המזרחיות ולצלילי השירה המונוטונית המדברית **כשאסוציאציות תנ"כיות נמהלות בדמיונו עם אלו של אגדות אלף לילה ולילה...** (הורוביץ 1970: 174–175. הדגשות שלי, י"א).

אם כן, מה אפשר ללמוד מאפיזודה קצרת ימים זו? כתריסר חברי גדוד העבודה שוהים בחברון למטרות נופש והבראה בתקופת מועדי תשרי של ראשית שנת תרפ"ה. את ישיבת הוועד הפועל המרכזי הם מקיימים בעיר בערב חג הסוכות. החופשה בחברון מזמנת להם מפגשים בלתי אמצעיים, ייחודיים וראשונים מסוגם עם הקהילה העברית ועם האוכלוסייה הערבית, שהותירו בהם רושם רב. יש להניח שבני החבורה, כמו מבקרים יהודים אחרים בחברון באותה עת, התוודעו לאתרים ההיסטוריים של העיר, למערת המכפלה, לבתי הכנסת, לסמטאות הרובע היהודי ולכרמים הפוריים בסביבת חברון. ניכר מתיאורו המרתק של הורוביץ שהיה זה אמנם מפגש מנטלי קצר, אך הרושם שהותיר על משתתפיו היה עמוק ומשמעותי.

איור 6: חברי פלוגת ירושלים של גדוד העבודה, עומד מימין-דוד הורוביץ. קרדיט: באדיבות מכון לבון לחקר תנועת העבודה.

סיכום

זה היה דור בעל שאר רוח. אנשים הצמאים לתרבות, לידיעת השפה העברית על בוריה, להכרה טובה של הספרות העברית וסופריה, אנשים שצמאו להכרה טובה יותר של התנ"ך וההיסטוריה של הארץ, לידיעת נופי הארץ ושביליה, החי, הצומח והתושבים המאכלסים אותה על כל גווניהם (מיכאלי ואביגדורי-אבידוב 2004: 471).

חוקרי הלאומיות הציונית מצביעים על שילוב מורשת העבר עם ערכים לאומיים מודרניים כשורשיה של האידאולוגיה הציונית. מראשית הופעתה תבעה התנועה הציונית את הריבונות על ארץ ישראל מכוח זיקת העבר ומורשת האבות. תביעה זו השתלבה במערכת של בניית תודעה לאומית המורכבת מיסודות היסטוריים קדומים. ביסוד הדברים עומדת הקביעה כי התנועה הציונית התבססה על שני יסודות מרכזיים: מצד אחד יסוד הציונות כתנועת שחרור לאומית-ליברלית שפניה לעתיד, ומצד שני תנועה המטפחת שורשים תרבותיים קדומים של האומה בעבר:

הציונות, למרות מטרותיה החילוניות, מעולם לא הייתה יכולה לנתק עצמה לגמרי מאותם השורשים הדתיים שנבעו מהם לא רק ההמשכיות התרבותית והרוחנית אלא גם הקשרים הארציים והחומריים, ובראש ובראשונה הקשרים עם הטריטוריה הלאומי (בן ישראל 2004: 101, 113).

ביטויים כמו 'זכות אבות', 'נחלת אבות', 'ערש המלכות' ועוד היו ביטויים שגורים בהגות הציונית, אך השימוש בהם נעשה לשם העיגון ההיסטורי של השאיפות הציוניות (לבסקי 1989: 7-8).

עם זאת, לא כל חוקרי הלאומיות הציונית מסכימים לחלוקה הדיכוטומית המבחינה בין תנועת שחרור לאומית חילונית לזו הנשענת על העבר היהודי המסורתי, שהרי שאיפות לאומיות התעוררו בעולם היהודי טרם לידתה של התנועה הציונית המודרנית. בקרב אנשי היישוב הישן בארץ ובקרב הוגי דעות יהודיים בגולה ניתן למצוא ביטויים רבים לשחרור לאומי ואלמנטים 'ציוניים' רבים, שלא רק שלא היו בסתירה לעולמם הדתי השורשי אלא להפך – הם היו משוקעים בו ובמקורותיו ואף נבעו ממנו (שלמון 1979: 97-111; שמעוני 2001: 39-42; וינקלר 2008: 2-14; ויילר-ישראל 2015: 50-75). יתרה מזו, אף התנועה הציונית המודרנית נשענה בטבעיות על המקורות המקראיים ההיסטוריים, אך פירשה אותם לצרכיה ועיבדה אותם בהתאם לרוח המקום והזמן.

התודעה הלאומית לא הייתה מבוססת על ניתוק מהתפיסה הדתית, אלא על ראיית הלאומיות כפרשנות ייחודית מוגדרת של תפיסה זו, כסוג של התגלות הממחישה את תכניו הקדומים. כלומר, הלאומיות אינה אלא כלי מודרני למימוש שיבת ציון ולגאולת עם ישראל שעליה התנבאו נביאי ישראל. הציונות החילונית יצרה פרשנות אולטימטיבית של המיתוס הדתי, המבוססת על חזרה אל המקורות התנ"כיים של היהדות. מה שהוגדר כ'חילוני' לא בהכרח בא לידי ביטוי ביצירת תודעה המנותקת מן המסורת, אלא כפרשנות לאומית של התפיסה המסורתית ובעיקר של התנ"ך (רזקרקוצקין 2005: 71-76; לוז 1985: 112-138; שמעוני 2001: 48-51).

העדויות, הזיכרונות והחוויית של יוצאי גדוד העבודה שאת חלקם הצגתי בגוף המאמר, מציפות כל העת, גם אם בשולי הדברים ובדרך אגב, רובד רגשי סמוי שמבחינה היסטורית

לא יהיה נכון להתעלם ממנו. התנ"ך, מסורת האבות והאתרים הקדושים אמנם לא היו 'עמוד האש' ההולך לפני מחנה גדוד העבודה, אך ודאי היו בתשתית הזהות הלאומית של חבריו וניצבו ברקע האידיאולוגי שלה. חברי הגדוד, שרבים מהם גדלו והתחנכו בבתים שומרי מסורת, יודעי תנ"ך וספרות חז"ל, נסחפו אחר התנועה המהפכנית החילונית וזנחו את אורחות החיים המסורתיים, אך נאחזו בכל כוחם במורשת הלאומית של ספר הספרים. הם ביקשו להתחבר מחדש לארץ הישנה-חדשה שעזבו אבותיהם לפני אלפי שנים. הם נפגשו עם הנופים, עם האתרים המקראיים ועם ערי הקודש כשהם חמושים במטען תודעתי שהיו משולבים בו תנ"ך, היסטוריה וספרות חז"ל, הגות ציונית וספרות אידיאולוגית. ההגשמה של הרעיון הציוני, שהתבטאה בעבודה, בהתיישבות ובפעלתנות חברתית, השתלבה תדיר ברוח לאומית קמאית ובתודעה תנ"כית. הנסיבות שהביאו למפגש חברי הגדוד עם קבר רחל, עם הכותל, עם ירושלים ועם חברון היו לכאורה טכניות פרקטיות – עבודות קבלניות, משימות הגנה, טיולים והבראה – אך הקשר המחודש עם נופי הארץ הקדומים ועם האתרים המקראיים עורר בהם רגשות לאומיים עזים והעצים את זיקתם לארץ. ערך מוסף למפגשים אלה נתנה היכרות בלתי אמצעית עם בני הארץ, בני היישוב הישן והחדש, תוך יצירת יחסי גומלין מרתקים ביניהם.

הפניות

ארכיונים

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)

גנזך המדינה (ג"מ)

ארכיון תנועת העבודה ע"ש לבון (ארכיון לבון)

בית הספרים הלאומי

ארכיון יד יצחק בן צבי בירושלים

עיתונות

דאר היום

דבר

הארץ

ההד

מקור ראשון

מחיינו – עלון גדוד העבודה

ספרים וכתבי עת

- אבישר ע' תשל"ח. **ספר חברון**. ירושלים.
- איש שלום מ' תשמ"ט. **בסוד חוצבים ובונים**. ירושלים.
- אלמכיאס י' 2019. **ופנינו חברונה – חברון והתנועה הציונית**. ירושלים.
- ארז י' 1964. **ספר העליה השלישית**. תל אביב.
- ארנוולד מ' תש"פ. ישיבת 'כנסת ישראל' – סלובודקה' והחייאת היישוב היהודי בחברון. **המעין** 231: 381–399.
- בן ישראל ח' 2004. **בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות**. באר שבע.
- בן ישראל ח' 2008. היהודים והלאומיות. בתוך א' שביד ונ' רוטברג, עורכים. **לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות לאומית, עם ולאומיות**. ירושלים. עמ' 47–55.
- בר חיים ע' 1972. **בדרך אל רמת רחל**. ירושלים.
- גבעוני ש' תרפ"ה. **גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור**. ירושלים.
- גל י' תשפ"ג. **יצחק שדה (1890–1952) ספרא וסייפא: תרומתו למעשה החלוצי, לחינוך הנוער ולביטחון היישוב והמדינה (1920–1949)**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- הורוביץ ד' 1970. **האתמול שלי**. תל אביב.
- ויילר י' תשנ"ז. אנשי 'גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור' והתנ"ך. **הקונגרס העולמי למדעי היהדות** 12: 31–40.
- ויילר-ישראל י' 2015. דת, לאומיות ובשורה חדשה – הרב ד"ר יהודה אריה ליאון ביבאס מבשר הציונות. בתוך א' ידידיה, עורך. **עת לחננה – הרב צבי הירש קלישר וההתעוררות לציון**. ירושלים. עמ' 50–75.
- וינקלר ר' 2008. מהרב יהודה אלקלעי ועד ד"ר תיאודור הרצל – המקשר והמבדיל בחשיבתם. **הכנס השנתי הרביעי לתלמידי מחקר במדע המדינה, יחסים בינלאומיים ומדיניות ציבורית ע"ש יצחק רבין**. ירושלים.
- ז'בוטינסקי ז' 1958. למות או לכבוש את ההר. **כתבי זאב ז'בוטינסקי** ה'. ירושלים.
- חברי גדוד העבודה בקיבוץ המאוחד (עורכים) תרצ"ב. **גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור**. תל אביב.
- לבסקי ח' 1989. **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**. ירושלים.
- לוח א' 1985. **מקבילים נפגשים**. תל אביב.
- מיכאלי ע' ואביגדור-אבידוב ה' 2004. **עלילות גדוד העבודה**. קיבוץ עין חרוד מאוחד.
- מני מ' 1963. **חברון וגבוריה**. תל אביב.
- ספוזניק א' 2009. קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש. **ישראל** 16: 145–194.
- פרת א' 1987. אבן חפצו הבונים: קווים לתולדות החציבה בירושלים. **טבע וארץ** 294: 12–15.

- קפלן י' תרפ"ד. **עיר האבות (בעבר ובהווה) – לתולדות העיר חברון**. ירושלים.
- רוטנברג א' 2015. ראשית המחקר על חברון וסביבתה לאחר מלחמת ששת הימים. **מחקרי חברון ויהודה** ד: 146–151.
- רז"קרקוצקין א' 2005. אין אלוהים, אבל הוא הבטיח לנו את הארץ. **מטעם** 3: 71–76.
- שדה י' תש"ס. מזיכרונותיו של אסיר. **כתבים – הפנקס הפתוח רשימות אוטוביוגרפיות שונות**. תל אביב.
- שלמון י' 1979. תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של שנות ה-90. **קתדרה** 12: 13–30.
- שמעוני ג' 2001. **האידיאולוגיה הציונית**. ירושלים.
- שפירא א' תשל"ג. גורלה של 'קבוצת אלקינד' ברוסיה. **שבות** 1: 87–94.
- תדהר ד' 1952. **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו**. ירושלים.

הערות

- 1 בפתח המאמר אני מבקש להודות לידידי חוקר היישוב, מר יוסף עוזיאל, שחשף אותי לפרשייה זו, לפרופ' ישראל רוזנסון, חוקר פלוגת ירושלים וקיבוץ רמת רחל, ולד"ר ערן טל, מנהל ארכיון מכון לבון לחקר תנועת העבודה, על עזרתם האדיבה.
- 2 גבעוני תרפ"ה; חברי גדוד העבודה תרצ"ב; מיכאלי ואביגדורי-אבידוב 2004.
- 3 תקנות יסוד גדוד העבודה, ספטמבר 1920, ארכיון לבון IV-132-1; אזכרה על הכביש לטרומפלדור, הארץ, 7.9.1920.
- 4 ראו התכתבות משקי עין חרוד ותל יוסף למועצת ההסתדרות, אוקטובר 1925–יוני 1927, ארכיון לבון IV-132-8 B; י' ארז, 'הגדודאים פרחו בארץ', **דבר**, 31.10.1980; מיכאלי ואביגדורי-אבידוב 2004: 200.
- 5 שרידים מעלוני 'מחיינו' קובצו בשלושה כרכים ויצאו לאור מחדש בידי ארכיון תנועת העבודה בתל אביב, המכון הביבליוגרפי של הקיבוץ המאוחד ובית יוסף טרומפלדור בתל יוסף בשנת תשל"א; התכתבות בנוגע לשיקום המשק ההרוס של רמת רחל לאחר מאורעות תרפ"ט, בין יהודה קופילוביץ' (אלמוג) למרכז העולמי של 'החלוצ' בורשה מיום 19 לספטמבר 1929, ארכיון לבון IV-132-3-b; וכן הנ"ל לוועד הקונסטרקטיבי של ההנהלה הציונית מיום 29 בספטמבר 1929, ארכיון לבון IV-132-13; על יוזמת שיקום ארכיון הגדוד ברמת רחל ראו מכתבו של משה כ"ץ להנהלת גנזק המדינה מיום 12 בנובמבר 1978, ג"מ ג-9521/47.
- 6 רחל ינאית בן צבי, טיוטת מאמרים 1920–1930, ג"מ פ-2178/8 עמ' 112–113.
- 7 המשתלה, **מחיינו**, ו' בכסלו תרפ"ד, גיליון מו; בקבר רחל עובדים 15 איש, **מחיינו**, אדר א' תרפ"ד, גיליון מח.
- 8 התיישבות פלוגת ירושלים, **מחיינו**, גיליון עה, י"א בתשרי תרפ"ז; גיליון עה, י"א בחשוון תרפ"ז; בר חיים תשל"ב: 90.
- 9 זהבה רוחין בריאיון לאנקה שמיר, קול ישראל, 6.1.75.
- 10 החלטות ישיבת הוועד הפועל המרכזי המלאה בחברון, 12.10.1924, ארכיון לבון, IV-132-8b.
- 11 בשנת 1924 עברו מרכז הגדוד והנהלת החשבונות מתל יוסף לירושלים. גם מערכת הביטאון 'מחיינו' עברה לירושלים. ראו מכתב יוסף הפטמן לפלוגת הגדוד מיום ב' באלול תרפ"ג, ארכיון לבון IV-132-3A; ישראלה לוי, פלוגת גדוד העבודה בירושלים, ארכיון גדוד העבודה ע"ש יוסף

- טרומפלדור, בית הספרים הלאומי, סימול: GA-151, עמ' 22; ב"צ אשל, פלוגת ירושלים, בתוך מיכאלי ואביגדור-אבידוב 2004: 195.
- 12 אלוף שדה לנדוברג יצחק 'הזקן' ז"ל, אתר הפלמ"ח palmach.org.il; גל תשפ"ג.
- 13 עיתון גדוד העבודה **מחיינו**, גיליון נז (יד), כ"ג באלול תרפ"ד, ירושלים, עמ' 601–607.
- 14 ו' גורביץ', חברון – המצב הסניטרי, 27 בדצמבר 1921 אצ"מ J113\750; עונת הטיול התחילה. רבים האנשים הבאים ליהנות מאווירה של חברון הצח והמבריא, עונת הטיול, **הארץ**, 26.8.1924; אבישר תשל"ח: 154; מני 1963: 116–117.
- 15 'בועדת התרבות', הארץ, 24.8.1924.
- 16 ספר גדוד העבודה תרפ"ה: 46; 'כיבוש הסיתות' בתוך ארז 1964: 636–637. בהקשר זה יצחק שדה, שעמד בראש פלוגת החוצבים, למד את מקצוע החציבה ביסודיות מערבי בשם אבו איברהים והפך עם הזמן לחוצב מומחה בעצמו. הוא עודד פיתוח מוצרים מאבן ומכירתם, כמו שולחנות וספסלים מאבן חברונית אדומה ומלוטשת. כשהתקיימה באנגליה בשנת 1925 תערוכה של תוצרים מארץ ישראל, שדה ראה ערך תעמולתי בהבאת אבנים מארץ הקודש ובהצגת השימוש בהן. החוצב והפסל אלעזר אלפרן ('בורודה') יצר עבורו מפת ארץ ישראל מאבן חברונית אדומה באורך של יותר מ-2 מ', והיא הוצגה בתערוכה. ראו איש שלום תשמ"ט: 114; אוסף אלעזר אלפרן (ברדה), 01/01/1920–31/12/1968, ארכיון יד יצחק בן צבי ירושלים סימול IL-INL-YBZ-0355.
- 17 ראו פרוטוקול ישיבת מועצת הגדוד מיום י"א בסיון תרפ"א, ג"מ נ-9/13, עמ' 17–22; מיכאלי ואביגדור-אבידוב 2004: 207; 399–404.
- 18 רחל ינאית בן צבי, טיוטת מאמרים 1920–1930, ג"מ פ-8/2178, עמ' 78, 81.
- 19 א' ליפשיץ, דרך עקובה, בתוך: י' לוי, 'פלוגת גדוד העבודה בירושלים', ארכיון גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור, בית הספרים הלאומי, סימול: GA-151, עמ' 33.
- 20 ראו למשל: 'הלאומיות שלנו קשורה בקשר נצחי ואמיץ בראשית הבריאה ושושיה תלויים בחברון'. מתוך דברי הרב יצחק הכהן קוק, י"ח באב תר"ץ, יום השנה הראשון למאורעות תרפ"ט. **ההד** תר"ץ, גיליון ז; ד' בן-גוריון, 'אחותה של ירושלים', אבישר תשל"ח: 15.
- 21 על אסכולת טועני הלאומיות הפרניאליסטית (perennialist), המדגישה את מוטיב ההמשכיות בהתפתחותן של קבוצות אתניות עתיקות לאומות מודרניות ראו בן ישראל 2004: 399–412; 2008: 47–48.
- 22 על פרשת ישיבתו של יצחק שדה בכלא בתקופת הגדוד בירושלים ויוקרתו בעיני האסירים הערבים ראו: שדה תש"ס: 318–322.
- 23 הרב סלימן מנחם מני, החכם באשי של חברון ודמות דומיננטית ומשפיעה ביישוב החברוני מזה עשרים שנה, ובמיוחד בקשריו עם הממסד הציוני, נפטר זמן קצר קודם לכן, ב"ט באלול תרפ"ד. ראו: **דאר היום**, 25.9.1924; י' אלמכיאס, 'הרב הציוני של חברון', מוסף שבת **מקור ראשון**, 20.9.2024.
- 24 ועד חברון אל עקיבא אטינגר, מנהל המחלקה להתיישבות חקלאית, 28 בינואר 1920, אצ"מ תיק S15/20690.
- 25 יהודה לייב שניאורסון ניהל אז את מלון 'אשל אברהם' בחברון, שנוסד בידי אביו בשנת 1913. ראו אבישר תשל"ח: 154; רוטנברג 2015: 146–151.

